

The Prophet's first interactions with the People of the Book based on the dating and audience of Surah Qalam

Elham Aqadoosti¹ | Amir Ahmadnezhad²

1. PhD graduate, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: e.aghadoosti@ahl.ui.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 29 May, 2024 Received in revised form 14 November, 2024 Accepted 17 November, 2024 Published online 23 September, 2025 Keywords: People of the Book, Dating, surah Qalam, Audience studies, Jews, Historical reconstruction.	Although the dating of Surah Qalam indicates differences among the commentators who consider it Meccan or Meccan-Madani, there is almost no difference between them about the audience of this surah. Everyone agrees on the issue that the audience of this surah are the polytheists of Mecca. They even consider the revelation of the verses that introduce exceptions and civility to be related to the polytheists of Mecca. Meanwhile, the collection of words in the field of literature, as well as the reference to the two stories of "Ashab al-Jannah" and "Saheb Al-Hout", which are related to the People of the Book, indicate the presence of another group of audience alongside the polytheists of Mecca. Using the method of historical reconstruction, the audience analysis of Surah Qalam provides information about the audience of this Surah, which has been neglected by commentators and Quran scholars. The findings of this research indicate that Jews from the Namousian sect were present next to the polytheists of Mecca as the secondary audience of this surah. The words of this surah, which is about writing, the story of the owners of the garden, which refers to the people of the book, the intertextuality of the story of the owner of Al-hout with the Torah, and the consistency of the middle verses of this surah with the People of the Book all confirm the presence of this minority in the first verses of revelation in Mecca, and there are signs of the Prophet's interaction with them.
Cite this article: Aqadoosti, E., & Ahmadnezhad, A. (2025). The Prophet's first interactions with the People of the Book based on the dating and audience of Surah Qalam. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 103-124. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21707.3898	
 © The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21707.3898	

Extended Abstract

Introduction

The presence of certain ambiguities in Surah al-Qalam challenges the notion that polytheists were its sole audience. Notably, the surah recounts two narratives that are somehow connected to the People of the Book, namely the story of "Ashab al-Jannah" as a unique narrative mentioned only once throughout the Qur'an and the story of "Sahib al-Hout" as a familiar event for the People of the Book. Furthermore, references to the pen and concepts related to learning and writing are inconsistent with the illiteracy of the polytheists. These ambiguities become significant when exegetical sources do not identify any audience other than the polytheists, while historical sources indicate the presence of non-polytheist groups during the early years of the Prophet's mission in Mecca.

Thus, the first research question of this study is 'Who is the audience of Surah al-Qalam? and how, and by what method, can they be identified?' The second question concerns the revelation dating of the surah. Most chronological lists consider Surah al-Qalam among the earliest revelations in Mecca. However, in a divergent approach, Abid al-Jabiri classifies it as the thirty-fifth surah and among the later Meccan surahs, arguing that the opening of the surah with an oath by alphabetic letters is a phenomenon that began in the later stages of revelation (Jabiri, 2008, Vol. 1, p. 175).

The disagreement among exegetes regarding the revelation timing of this surah raises the second research question: 'Based on a historical reconstruction approach, to which phase of Qur'anic revelation can Surah al-Qalam be attributed?' The answer aligns with the studies conducted by exegetes and Qur'anic scholars such as Abid Jabiri in his book "Fahm al-Qur'an", Darwaza in "al-Tafsir al-Hadith", and other classical and contemporary commentators in their discussions on Surah al-Qalam.

Methodology

Due to the lack of reliable references in exegetical and narrative sources regarding audience identification, this article addressed the research questions by deriving data through textual analysis, leading to hypothesis formation. The method of historical reconstruction based on the text has been sporadically used in classical exegesis and systematically employed in contemporary research.

Findings

In the first section, by critiquing traditional views on the chronological order of revelation, it is shown that concepts such as denial, flattery, accusations of madness, and calls for patience are incompatible with the initial phase of the Prophet's mission. These concepts gain relevance only when the call has become public and opposition has intensified. Additionally, references to the stories of "Sahib al-Hout" and "Ashab al-Jannah", along with the vocabulary related to writing, indicate the presence of an audience on the side of the Meccan polytheists.

In the second section, based on the lists of narrative revelation and the analyses by exegetes such as Sayyid Qutb, Darwaza, and Abid Jabiri, the revelation of the surah is proposed to have

occurred between the fifth and tenth years of the Prophet's mission. Based on the structure of the surah and its opening with disjointed letters, Jabiri places it among the later Meccan surahs. Moreover, the use of the word "majnoun" in this surah and its comparison with other surahs where the term appears suggest that this surah could not have been revealed at the beginning of the mission.

In the third section, the issue of whether the verses were revealed continuously or in segments is examined. Some exegetes consider verses 17–33 and 48–50 to be Medinan, but the context, phonetic rhythm, and lack of credible evidence refutes this view. The structural and thematic unity of the surah supports its continuous revelation. Furthermore, lexical and contextual analyses show that Surah al-Qalam was revealed in a setting where the Prophet faced accusations of madness, demands for reward, and intense opposition, i.e., conditions inconsistent with the early stages of the mission.

In the fourth section, audience identification of Surah al-Qalam is conducted through historical reconstruction. Contrary to the common view that Meccan polytheists were the sole audience, evidence is presented for the presence of Jews, particularly from the Jewish Honor Society in Mecca. This evidence includes:

- Vocabulary related to writing such as "qalam", "yasturoun", "yadrusoun", "yaktuboun"
- The story of "Ashab al-Jannah", which refers to the People of the Book
- Intertextuality of the story of "Sahib al-Hout" and the Book of Jonah in the Old Testament
- Alignment of the characteristics of the middle verses with an audience that considers themselves the People of the Book, heirs of the earth, and immune to punishment

Linguistic and historical analyses indicate that this audience was the Jews from the "Namusiyyun" sect, a group of scribes and Torah commentators engaged in teaching, judgment, and writing in Jewish religious schools. This group is also accused in the Qur'an of distorting the Torah and religious arrogance. The vocabulary and concepts in Surah al-Qalam clearly align with the characteristics of this group.

In the final section, based on historical reports, reasons for revelation, and external evidence, the presence of the People of the Book in Mecca is substantiated. Contrary to the views of some exegetes who deny their presence, evidence exists for Jews and Christians in Mecca in the form of slaves, merchants, and religious teachers. Even some Arab religious customs were derived from Jewish traditions.

Conclusion

In conclusion, this article rejects the traditional views regarding the timing and audience of Surah al-Qalam, demonstrating that the surah was revealed during the middle to late Meccan period amid the tensions between the Prophet and his opponents. Moreover, its audience was not limited to polytheists but included a group of the People of the Book too. These findings highlight the need to reconsider the dating and audience identification of Meccan surahs. It opens new horizons in Qur'anic studies.

بازسازی تعاملات پیامبر اکرم (ص) با اهل کتاب بر پایه تاریخ‌گذاری و مخاطب‌شناسی سوره قلم

الهام آقادوستی^۱ | امیر احمدنژاد^۲

۱. دانش‌آموخته دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: e.aghadoosti@ahl.ui.ac.ir
 ۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: ahmadnezhad@litr.ui.ac

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: هدف مقاله حاضر شناسایی مخاطبان سوره قلم و تاریخ‌گذاری این سوره است و در راستای تحقق این هدف به دلیل عدم اشاره معنادار منابع تفسیری و روایی به شناسایی مخاطب، با در پیش گرفتن روشی که داده‌های خود را از طریق تکیه بر متن به دست می‌آورد، به فرضیه‌سازی می‌پردازد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۹	روش پژوهش: این روش که در تفاسیر گذشته به شکل پراکنده و در تحقیقات معاصر به صورت مدون مورد توجه قرار گرفته، روش بازسازی تاریخی مبتنی بر متن است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۴	یافته‌ها: یافته‌های این پژوهش نشان داد که مفاهیمی چون تکذیب، مداهنه، اتهام جنون، و دعوت به صبر، با شرایط آغازین دعوت پیامبر سازگار نیست. این مفاهیم زمانی معنا پیدا می‌کنند که دعوت علنی شده و مخالفت‌ها شدت یافته باشد. علاوه بر آن با استناد به فهرست‌های نزول روایی و تحلیل مفسران نزول سوره قلم در سال‌های پنجم تا دهم بعثت پیشنهاد می‌شود. در راستای تاریخ‌گذاری این سوره، مسئله گسست یا پیوستگی نزول آیات نیز مطرح شد. تحلیل سیاق، موسیقی آوایی آیات، و نبود شواهد معتبر، گسست نزول این سوره را رد و وحدت ساختاری و محتوایی سوره، نزول پیوسته آن را تأیید می‌کند. از دیگر یافته‌های این پژوهش شناسایی مخاطب سوره قلم است که طی آن برخلاف دیدگاه رایج که مشرکان مکه را تنها مخاطبان سوره می‌داند، شواهدی از حضور یهودیان - به‌ویژه از فرقه ناموسیان - در مکه ارائه می‌شود. این شواهد شامل اشاره به داستان «صاحب الحوت» و «اصحاب الجنة»، واژگان مرتبط با کتابت و بینامتنیت داستان «صاحب الحوت» با کتاب یونس نبی در عهد عتیق است.
کلیدواژه‌ها:	
اهل کتاب، تاریخ‌گذاری، سوره قلم، مخاطب‌شناسی، یهود، بازسازی تاریخی.	نتیجه‌گیری: مقاله حاضر با رد دیدگاه‌های سنتی درباره زمان نزول و مخاطبان سوره قلم، نشان می‌دهد که این سوره در دوران میانی تا پایانی مکی و در شرایط تنش‌آلود میان پیامبر و مخالفان نازل شده است. همچنین، مخاطبان آن تنها مشرکان نیستند، بلکه گروهی از اهل کتاب نیز در دایره خطاب قرار دارند.

استناد: آقادوستی، الهام و احمدزاده، امیر. (۱۴۰۴). بازسازی تعاملات پیامبر اکرم (ص) با اهل کتاب بر پایه تاریخ‌گذاری و مخاطب‌شناسی سوره قلم. کتاب قیّم، ۱۵(۲)، پیاپی: ۳۳، ۱۰۳-۱۲۴.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21707.3898>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

قرآن کریم در نخستین برخوردها، مشرکان مکی را به عنوان مهمترین مخاطبان خود، هدف گفتگو قرار دهد. همین مسئله باعث شده است تا مفسران، آیات سوره قلم را در خطاب به مشرکان مکی معرفی کنند و حتی آیات ۱۷ تا ۳۳ و ۴۸ تا ۵۰ را که طبق نقل ابن عباس، قتاده و سخاوی مستثنی و مدنی عنوان شده‌اند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۲۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۸۰؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۵)، مرتبط با مشرکان مکه بدانند. این در حالی است که تاریخ‌گذاری سوره قلم، از نزول پیوسته این سوره در مکه حکایت دارد. بنابراین، دلیلی بر مستثنی خواندن آیات وجود ندارد.

وجود برخی ابهامات در این سوره نیز، معرفی مشرکان به عنوان تنها مخاطبان این سوره را با چالش مواجه می‌کند؛ از جمله در این سوره دو حکایت نقل می‌شود که به نحوی با اهل کتاب مرتبط است؛ ماجرای «اصحاب الجنة» به عنوان ماجرای تکامد که در طول نزول قرآن تنها یکبار مطرح شده است و ماجرای «صاحب الحوت» که حادثه‌ای آشنا برای اهل کتاب است. از سوی دیگر، اشاره به قلم و مفاهیم مربوط به درس و کتابت با امی بودن مشرکان ناسازگار است. این ابهامات زمانی قابل تأمل است که تفحص در منابع تفسیری، مخاطبان دیگری برای این سوره معرفی نمی‌کند؛ درحالی‌که منابع تاریخی از حضور گروه‌های غیر مشرک در نخستین سال‌های حضور پیامبر در مکه حکایت دارد.

بنابراین نخستین سؤال پژوهش حاضر این است که مخاطبان سوره قلم چه کسانی هستند؟ و چگونه و با چه روشی می‌توان مخاطبان این سوره را شناسایی کرد؟

دومین سؤال این مقاله به تعیین تاریخ نزول این سوره توجه دارد. غالب فهرست‌های نزول سوره قلم را از نخستین سوره‌هایی می‌دانند که در مکه نازل شده و بنابر گزارش ابن عباس و جابر بن زید، دومین سوره است که پس از سوره «أَفْرَأُ بِأَسْمِ رَبِّكَ» فرود آمد و پس از آن سوره مزمل و سپس، سوره مدثر وحی شد (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۲۶). به علاوه، در فهرست‌های روایی عطاء خراسانی و فهرست امام صادق(ع)، این سوره در رتبه دوم و پس از علق قرار گرفته است (ماوردی، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۱۰؛ شهرستانی، ۱۳۶۸، ج ۱، صص ۱۷-۱۹).

عابد جابری فیلسوف، مفسر و متفکر مراکشی (م. ۲۰۱۰/م ۱۳۸۹ش) در اقدامی متفاوت، سوره قلم را به عنوان سی و پنجمین سوره و در زمره سور متأخر مکی معرفی و چنین استدلال می‌کند که شروع شدن سوره با قسم به حروف الفبا، پدیده‌ای است که در مرحله متأخر نزول وحی آغاز شد (جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۷۵).

اختلاف میان مفسران در تعیین زمان نزول این سوره، دومین سؤال این پژوهش را مطرح می‌کند: بر پایه مطالعه سوره قلم با روش بازسازی تاریخی، نزول این سوره را به کدام دوره از ادوار نزول قرآن می‌توان مرتبط دانست؟ پاسخ به این سؤال در راستای پژوهش‌هایی صورت می‌گیرد که در این زمینه توسط مفسران و قرآن‌پژوهانی نظیر عابد جابری در کتاب «فهم القرآن»، دروزه در کتاب «التفسير الحديث» و دیگر مفسران متقدم و متأخر در خلال مباحث خود ذیل سوره قلم شکل گرفته است.

مقاله حاضر به منظور پاسخ به این سؤالات، به دلیل عدم اشاره معنادار منابع تفسیری و روایی به شناسایی مخاطب، با در پیش گرفتن روشی که داده‌های خود را از طریق تکیه بر متن به دست می‌آورد، به فرضیه‌سازی می‌پردازد. این روش که در تفاسیر گذشته به شکل پراکنده و در تحقیقات معاصر به صورت مدون مورد توجه قرار گرفته، روش بازسازی تاریخی^۱ مبتنی بر متن است.

از دیدگاه مانزلو^۱، تاریخ‌شناس معاصر انگلیسی (م. ۲۰۱۹م) که اثری چند با رویکرد واساخت و بازساخت در حوزه تاریخ تألیف کرده است، بازسازی یا بازساخت‌گرایی^۲ یکی از رهیافت‌های حصول شناخت تاریخی است (مانزلو، ۱۳۹۴، ص ۶۰). مراد مانزلو از این کلام آن است که مورخ می‌تواند با این رهیافت، به شناختی از تاریخ دست یابد. اما سؤال اینجاست که چنین شناختی چگونه حاصل می‌شود؟ در توضیح این کلام می‌توان گفت، مورخ به دنبال بازسازی رویدادهایی است که در گذشته اتفاق افتاده است. گام نخست برای این بازسازی، مراجعه به شواهد، متون و گزارش‌های تاریخی است. این در حالی است که شواهد و متون به دلایل مختلف ایدئولوژیک، قومی، ملی، سیاسی و یا مذهبی، گاه دست‌کاری، تحریف، بزرگ‌نمایی و یا کوچک‌نمایی شده‌اند. بنابراین، مورخ در این روش درصدد است تا با نگاه انتقادی به منابع و اقوال تاریخی به تکمیل و تصحیح آنها بپردازد و با تکیه بر یک منبع یا متن متقن و منسجم میان گزارش‌های مختلف و متفاوت از یک حادثه دآوری کند. به عبارت دیگر، شاخصه روش بازسازی تاریخی بررسی روش دیالکتیکی بین یک متن و گزارش‌های تاریخی است؛ به گونه‌ای که اشارات و نکات آشکار و پنهان متن به روشن شدن ابعاد تاریخی کمک می‌کنند و بر عکس منابع تاریخی، می‌توانند به فهم برخی عبارات کمک کنند (آقادوستی، احمدنژاد و شکرانی، ۱۴۰۳، ص ۵۰). مراد از «اشاره‌های پنهان» اطلاعات و یا رد پاهایی است که فرد به‌طور ناخودآگاه هنگام ثبت یک رویداد، به جای می‌گذارد و آن اطلاعات می‌تواند برای یک مورخ ارزشمند باشد (پاکتچی، ۱۳۹۱، ص ۴۳). در واقع، بازسازی با کمک اشاره‌ها و نشانه‌های پنهان در منابع یا متون و با استفاده از دلایل دیگر صورت می‌گیرد.

متنی که در این روش به عنوان محور استخراج داده‌ها و محل عرضه گزارش‌های تاریخی معرفی می‌شود و حتی غیرمسلمانان به شکل‌گیری آن، نهایتاً تا نیمه اول قرن اول هجری باورمندند، قرآن کریم است. در این مقاله سعی شده است با تکیه بر آیات سوره قلم، به عنوان یک متن، شواهدی از مخاطبان ثانویه این سوره حاصل گردد. بررسی و تحلیل واژگان این سوره شامل واژگان دخیل و تکامد، محتوا و سیاق آیات، بینامتنیت آیات این سوره با دیگر متون، شأن نزول‌ها و گزارش‌های تاریخی قرائنی ارائه می‌کند که در کنار هم قرار دادن آنها، فرضیه‌ای در مورد نوع مخاطب مطرح می‌کند. به منظور ارزیابی این فرضیه، باید آن را با متون تاریخی و روایی مقایسه و صحت‌سنجی کرد. ضمن اینکه در این مقایسه، گزارش‌های تاریخی نیز بر آیات عرضه و ارزیابی می‌شوند. بنابراین، نه تنها در یک رابطه دیالکتیکی میان آیات این سوره با گزارش‌های موجود در منابع تاریخی و روایی، نوع مخاطبان شناسایی می‌شوند، بلکه نکات پنهان هریک از این منابع در پرتو دیگری تکمیل و تصحیح می‌شود.

روش بازسازی تاریخی متن محور پیشتر در مقاله‌ای^۳ از پاتریشا کرون^۴ به کار گرفته شده است. در این مقاله (صرف نظر از درستی یا نادرستی نتایج آن)، سعی شده است با محوریت آیات قرآن، امرار معاش مشرکان مکه از طریق کشاورزی، دامداری، باغداری و ماهیگیری معرفی شود که در نتیجه، مکه از مکان فعلی آن در حجاز، به نقطه جغرافیایی دیگری منتقل می‌شود. نقدی که می‌توان بر مقاله مذکور وارد کرد، عدم توجه به مخاطبان آیات است، به‌طوری که مخاطب همه سوره‌ها و آیات، اهالی مکه در نظر گرفته شده است (برای مطالعه بیشتر در مورد این مقاله، نک: آقادوستی و احمدنژاد، رویکرد انتقادی به روش کرونه در مقاله «مشرکان چگونه امرار معاش می‌کردند» با تکیه بر روش بازسازی تاریخی، سراسر اثر). بنابراین، مقاله مذکور به عنوان پیشینه اصلی پژوهش حاضر در بحث روش معرفی می‌شود.

1. Munslow

2. Reconstruction.

3. How did the quranic pagans make a living.

4. Patricia crone

در مجموع سه پرسش اصلی که در مقاله پیش‌رو مطرح می‌شود، شامل سؤالات ذیل است:

- با استفاده از چه روشی می‌توان به شناسایی مخاطبان سوره قلم و تاریخ‌گذاری آن دست یافت؟

- مخاطبان سوره قلم چه کسانی هستند؟

- با توجه به نظرات مختلف درباره زمان نزول سوره قلم، چگونه می‌توان تاریخ نزول آن را تعیین کرد؟

در پایان این بخش می‌توان به مقالاتی که مرتبط با یکی از عناوین اصلی این مقاله و تا حدی با عنوان مقاله است، تحت عنوان پیشینه مقاله اشاره کرد. به عنوان نمونه، مقاله «تبیین تحلیل رابطه متن و مخاطب در پیام‌های قرآن» از فتحیه فتاحی زاده، مرضیه ذاکری و حسین بخشعلی سلطانی و مقاله «تفسیری تاریخی از یهود بر اساس قرآن کریم» از محمدکاظم شاکر و ابوالفضل خوش منش.

۲. تاریخ‌گذاری سوره قلم

در مورد تاریخ‌گذاری سوره قلم، دو مسئله مطرح است؛ نخست اینکه این سوره در چه سالی نازل شده است و جایگاه آن در میان فهرست‌های نزول چیست؟ و دوم اینکه آیا این سوره به شکل پیوسته در مکه نازل شده است یا آیات آن گسستگی در نزول دارند؟

۱-۲. دیدگاه‌ها درباره سال نزول سوره

در پاسخ به پرسش نخست، مشهورترین دیدگاه آن است که این سوره نخستین یا دومین سوره نازل‌شده قرآن است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۲۶) و فهرست‌های نزول روایی نیز، بر این مسئله اجماع دارند (بنگرید مقدمه مقاله). این درحالی است که نه تنها محتوای این سوره، بلکه نظرات دسته دیگری از مفسران و قرآن‌پژوهان، مانع از پذیرش این دیدگاه می‌شود.

معرفت نزول سوره قلم را پس از دوران فترت و سه سال پس از بعثت تاریخ‌گذاری می‌کند (معرفت، ۱۳۸۲، صص ۳۲-۳۳). سید قطب ضمن تأیید این نظریه بیان می‌کند که فاصله بین آغاز دعوت پیامبر و نزول این سوره، حداقل سه سال بوده است. هرچند وی معتقد است، امکان ندارد در این سه سال (دعوت فردی)، هیچ سوره‌ای نازل نشده باشد، بلکه احتمالاً سوره‌ها و قسمت‌های زیادی از سُور نازل شده است که محتوای آن، سخن از عقیده است؛ بدون اینکه موضع تهاجمی نسبت به کافران داشته باشد. بنابراین، نزول سوره قلم و مزمل و مدثر در دوره ابتدایی دعوت غیرممکن نیست، اما جزء سوره‌های نخستین نیستند (سید قطب، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۶۵۲). دروزه ضمن اینکه نزول این سوره را پیوسته می‌داند، مدعی است به دلیل مواضع جدلی که در سوره آمده است، نمی‌توان آن را دومین سوره دانست؛ بلکه پیش از این باید تعداد زیادی از سور نازل شده باشد (دروزه، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۶۵).

عابد جابری، چنان‌که در مقدمه اشاره شد، به نزول دیر هنگام سوره معتقد است و آن را در ردیف سی و پنجمین سوره قرار می‌دهد. وی برای این جای‌گذاری، استدلال‌های متعددی می‌آورد؛ نخست اینکه شروع سوره با حروف مقطعه را مربوط به دوران متأخر مکی می‌داند. دومین استدلال او، عدم مطابقت محتوای سوره با جای‌گذاری آن در رتبه نخستین یا دومین است؛ زیرا لحن و محتوای آیاتی که بعد از هفت آیه نخست قرار دارند، متناسب با شرایطی است که در آن روابط میان پیامبر و اشراف قریش وارد مرحله تنش فزاینده‌ای شده که تعدادی از بزرگان قریش به آزار رسول خدا می‌پرداختند. سومین استدلال جابری مربوط به اتهام جنون است که دوبار در این سوره به کار رفته است. وی مدعی است، این اتهام مربوط به زمانی است که خبر نبوت پیامبر در جزیره العرب منتشر شده بود. به همین دلیل، نمی‌تواند در نخستین سوره نازل‌شده، به این مسئله اشاره شود (نک: جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، صص ۱۷۵-۱۷۷).

۲-۲. شواهدی به نفع نزول دیر هنگام سوره

تناسب محتوای این سوره نیز بر نزول متأخر آن در آیات ابتدایی این سوره هویداست. به طوری که آیات نخست این سوره از مدهانه و سازش میان پیامبر و مشرکان سخن می‌گوید: «وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ» (قلم: ۹/۶۸). این مفهوم زمانی معنادار است که اختلافات میان پیامبر و مشرکان بیشتر نمایان شود و مشرکان از مدعی تازه نبوت انتظار سازش داشته باشند. در غیر این صورت، مدهانه و سازش در نخستین روزهای وحی که هنوز دعوت فراگیر نشده است، بی معنا خواهد بود. خطاب‌های تند و لحن قاطع آیات ابتدایی این سوره نیز، نزول زودهنگام آن را رد می‌کند؛ زیرا انتظار می‌رود، در نخستین فقرات وحی آیاتی نازل شود که بیش از هر چیز به اصول اولیه اسلام اشاره کند و به دنبال ایجاد صلح و سلام با دیگر اقشار جامعه باشد، چراکه در ابتدای هر دعوتی، داعی به دنبال جذب مدعوین است.

اشاره به چند مفهوم در این سوره نیز مؤید نزول دیر هنگام این سوره است. نخست، اشاره به تکذیب است که در آیه «فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ» (قلم: ۸/۶۸) آمده است و خداوند از پیامبر می‌خواهد از تکذیب‌کنندگان پیروی نکند. اگر این سوره نخستین فقره نازل شده باشد، چطور در ابتدای سوره به تکذیب‌کنندگان اشاره می‌کند؟ مخالفان چه چیزی را تکذیب کرده‌اند؟ هنوز سوره‌ای نازل نشده است تا مخالفان به تکذیب آن پردازند. بنابراین، باید پیش از این، آیاتی نازل شده باشد که مورد تکذیب قرار گرفته باشد. در پایان این سوره، مجدداً مفهوم تکذیب تکرار می‌شود و این بار مفعول آن نیز، بیان می‌شود: «فَلَذَرْنِي وَ مَنْ يُكَذِّبُ بِهَذَا الْحَدِيثِ» (قلم: ۶۸/۴۴). مراد از حدیث در این آیه طبق نظر مفسران، قرآن است (برای نمونه، نک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۵۱۰). چطور مخالفان به تکذیب قرآنی می‌پردازند که هنوز هیچ سوره‌ای از آن نازل نشده و سوره قلم نخستین سوره آن است؟

شاهد دیگر که عنوان «اول ما نزل» بودن را از سوره قلم برمی‌دارد، اشاره به اساطیر اولین است که در آیه «إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» (قلم: ۱۵/۶۸) آمده است. اگر قرار باشد، سوره قلم نخستین سوره‌ای باشد که نازل شده است، مراد از اساطیر اولین چیست؟ این مفهوم را دروزه، مفسر و اندیشمند فلسطینی (م. ۱۹۸۹/م ۱۳۶۸ش) نیز در تفسیر خود در رد اولین سوره بودن قلم مطرح کرده است (نک: دروزه، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۲۶).

اشاره به مفهوم جنون در ابتدا و انتهای آیه، استدلال دیگری بر رد نخستین یا دومین سوره بودن قلم است (نک: جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۷۶). استعمال واژه «مجنون» در سوره‌هایی که طبق فهرست‌های نزول در دوران میانی تا پایانی مکی جای‌گذاری شده‌اند، قرینه دیگری در عدم صحت جای‌گذاری این سوره در زمره نخستین سور مکی است. این واژه ۱۱ مرتبه در قرآن به کار رفته است که همه این استعمالات مربوط به دوران مکی است. به جز سوره تکویر که در «فهرست» عطاء خراسانی به نقل از ابن عباس و «فهرست» امام صادق (ع) که در زمره فهرست‌های موثق و معتبر به حساب می‌آیند، رتبه ششمین یا هفتمین سوره نازل شده را دارد، بقیه سوری که این واژه در آنها به کار رفته و مرتبط با پیامبر است؛ یعنی سوره‌های حجر، صافات، دخان و طور در دوران میانی تا پایانی مکی نازل شده‌اند (برای مشاهده ترتیب سور در این فهرست‌ها بنگرید به: ابن ضریس، ۱۴۰۸، صص ۳۳-۳۵؛ شهرستانی، ۱۳۶۸، ج ۱، صص ۲۷-۲۹).

سوره‌های حجر و صافات در فهرست‌های نزول، با فاصله یک یا دو سوره از انعام قرار دارند. در تاریخ‌گذاری سوره انعام، نزول این سوره بین سال پنجم تا هفتم تاریخ‌گذاری می‌شود (نک: ادامه مقاله، ذیل قرائن درون متنی). از سویی، سوره طور با فاصله پنج سوره پس از سوره نحل نازل شده است. در سوره نحل آیات زمان‌دار به طور حتمی بیان نشده است، هرچند آیات هجرت و لحن این

سوره نشانگر نزول این سوره در مکه و در اواخر سال دهم یا سال یازدهم بعثت، یعنی در اوایل دوران هجرت مسلمانان است (کلباسی اشتری، ۱۳۹۷، ص ۲۶۵). جابری آیه ابتدایی این سوره را مرتبط با دیدار حضرت رسول با هیئت نمایندگی یثرب در اواخر سال یازدهم می‌داند (جابری، ۲۰۰۸، ج ۲، ص ۲۹۰). سیاق سوره و برخی آیات آن هم، بر نزول سوره در این زمان دلالت دارد. اگر این سوره در موسم حج سال یازدهم بعثت نازل شده باشد، مقارن با آغاز اسلام انصار است که در ذی‌الحجه سال یازدهم در مکه با پیامبر دیدار کردند (ابن‌الجوزی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۲). بنابراین، نزول سوره طور نیز می‌تواند در اوایل سال دوازدهم باشد. بدین ترتیب، سوره‌هایی که به پیامبر نسبت جنون داده شده، بین سال‌های ششم تا دوازدهم، یعنی اواسط و اواخر دوران مکی قرار دارند. نزول سوره قلم نیز، با دارابودن واژه «مجنون» و نیز با محتوای تند نسبت به مشرکان، می‌تواند در همین دوران تاریخ‌گذاری شود.

اشاره به ماجرای «صاحب‌الحوت» قرینه دیگری در رد نظریه نخستین سوره بودن قلم است. در این آیات، با اشاره به ماجرای «صاحب‌الحوت» به پیامبر هشدار داده می‌شود که راهی که آن پیامبر در واکنش به آزار قوم خود پیموده بود، نرود (قلم: ۴۸/۶۸). در واقع، پیامبر در این آیات، مأمور به صبر می‌شوند. صبر زمانی معنا دارد که دعوتی صورت گرفته باشد و مخالفت و پس از آن آزار و اذیت رخ داده باشد. اگر این سوره نخستین یا دومین سوره‌ای باشد که نازل شده، هنوز دعوت به شکل رسمی و فراگیر صورت نگرفته است و مجالی برای آزار و مخالفت و به دنبال آن توصیه به صبر نیست. اما اگر این سوره پس از عمومی شدن دعوت پیامبر و در دوره‌ای که مشرکان با مجنون خواندن پیامبر به آزار و اذیت ایشان می‌پرداختند، نازل شده باشد، اشاره به ماجرای یونس و دعوت پیامبر به بردباری معنادار خواهد بود.

بنابراین، با توجه به دیدگاه مفسران و با استناد به محتوای سوره می‌توان عنوان نخستین یا دومین سوره نازل شده را از آن برداشت و نزول آن را در دوران متأخرتری قرار داد. این دوران می‌تواند طبق نظر آیت‌الله معرفت، سه سال پس از بعثت باشد و یا با توجه به کاربرد واژه «مجنون» در سوری که در میانه و پایان دوران مکه قرار دارند، در این دوران تاریخ‌گذاری شود. نزول در دوران میانی و پایانی مکی با محتوای سوره نیز تناسب دارد؛ زیرا در دورانی جای‌گذاری می‌شود که دعوت پیامبر به شکل علنی مطرح شده است و دشمنان وی موضع تهاجمی‌تری نسبت به ایشان اتخاذ کرده‌اند و همین مسئله عامل نزول سوره‌ای با لحنی تند و قاطع خطاب به دشمنان است.

۲-۳. پیوستگی یا گسست نزول سوره

اختلاف دیگر در مورد سوره قلم این است که گروهی از مفسران، نزول این سوره را به صورت پیوسته در مکه می‌دانند (برای نمونه نک: ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۴۵؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۲۹، ص ۵۶) و عده‌ای به مکی - مدنی بودن آیات ۱۷ تا ۳۳ و ۴۸ تا ۵۰ حکم می‌کنند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۲۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۸۰؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۵). گروه دوم آیات ۱۷ تا ۳۳ را که مربوط به «اصحاب‌الجنة» است، با قحطی قریش مرتبط می‌دانند و به همین جهت، آن را مستثنی و مدنی می‌خوانند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۲۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۸۰؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۵).

طباطبایی این دسته از آیات را بنابر روایاتی که آن را مربوط به قحطی مکه می‌داند، تفسیر می‌کند و در پایان بیان می‌کند که بین دو ماجرای اصحاب‌الجنة و مکیانی که دچار قحط شدند، انطباق لازم دیده نمی‌شود. بنابراین، ظاهراً این شأن نزول را نمی‌پذیرد و آن را رد می‌کند؛ درحالی‌که وی در ابتدای سوره، این دسته از آیات را به دلیل شباهت به سور مدنی، مستثنی اعلام می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۳۷۳).

برخی دیگر از مفسران، آیات ۴۸ تا ۵۰ را نیز به دنبال اراده پیامبر بر نفرین قریش در جنگ احد می‌دانند و مدنی معرفی می‌کنند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۱۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۴۱). این در حالی است که هر دو گروه غالباً سندی برای اثبات نظر خود ندارند، مگر اینکه ظاهراً آیات، پذیرای واقعه‌ای است که در مدینه رخ داده است. این دیدگاه به نظر عابد جابری مبتنی بر روش خاص راویان در یافتن اسباب نزول آیات است که به موجب آن، آیه بر حادثه‌ای خاص عرضه می‌شود و نه بر عکس. به علاوه، این مسئله با وحدت سیاق سوره سازگار نیست (جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۷۵).

ظاهر آیات این سوره نیز، این گسستگی را رد می‌کند. به طوری که اختتام همه آیات این سوره، به یکی از چهار دسته از حروف: یم (زعیم)، وم (مکطوم)، ین (متین)، ون (یسطرون) بیانگر موسیقی واحدی در سرتاسر این سوره است که بر نزول پیوسته این سوره دلالت می‌کند. از سوی دیگر، مهمترین استدلال مفسران در گسسته خواندن آیات میانی و پایانی سوره این است که دلیلی برای حضور اهل کتاب در مکه نمی‌یابند یا این آیات را به ماجراهایی که در مدینه رخ داده مرتبط می‌دانند. از این رو، نمی‌توان با تمسک به استدلال‌هایی که مستند نیست و از طرف دیگر مفسران مردود است، نزول این سوره را گسسته دانست. بنابراین، جای‌گذاری این سوره در زمره نخستین سور نازل شده و با عنوان نخستین یا دومین سوره با توجه به محتوای آیات که خطاب‌های تندی دارد، صحیح به نظر نمی‌رسد. همچنین، نزول پیوسته آیات این سوره، گسستگی بین آیات آن را در دو دوره مکی و مدنی یا مکی نخستین و مکی متأخر بر نمی‌تابد. به همین دلیل، نزول این سوره به صورت پیوسته در سال‌های میانی تا پایانی مکی که شدت آزارها بیشتر می‌شود و لحن تند آیات و اندازها را می‌طلبد، تاریخ‌گذاری می‌شود.

۳. مخاطبان سوره قلم

یافتن مخاطبان سوره قلم، در قالب چهار بخش ذیل قابل پیجویی است:

۱-۳. محتوای سوره قلم

لحن سوره از همان ابتدا تدافعی است و با سوگند به قلم آغاز می‌شود. آیات ابتدایی این سوره نمایانگر فضایی است که قبل از نزول این آیات و تحت تأثیر سخنان پیامبر، بر جامعه مکه حاکم بوده است. شرایطی که طی آن مخاطبان، پیامبر را به دلیل رفتار یا سخنانش به جنون متهم کردند و اینگونه متصور بودند که او برای انجام این امور، از آنها تقاضای اجر و دستمزد دارد. بر این اساس، در آیات ۱ تا ۶ دو مرتبه پیامبر را از اتهام به جنون مبرا می‌کند و دلیل رفتارهای او را نه جنون، بلکه حسن خلق اعلای ایشان عنوان کرده است.

در آیه ۳ و ۴۶ نیز دو بار تأکید می‌کند که آنها گمان می‌کنند، تو از ایشان مزد طلب می‌کنی؛ درحالی‌که پاداش رسالت بر عهده خداوند است. بین ابتدا و انتهای این سوره، ارتباط قابل توجهی وجود دارد؛ بدین معنا که در ابتدای سوره، به رفع اتهام از پیامبر پرداخته می‌شود، اتهامی که در پایان سوره بدان اشاره کرده است. در آیه ۵۱ این سوره آمده: «کافران وقتی ذکر را از تو شنیدند، گفتند: تو مجنون هستی». پاسخ به این اتهام در آیه دوم این سوره آمده است: «تو به سبب نعمت پروردگارت مجنون نیستی». تأکید بر عدم جنون پیامبر در همان ابتدای سوره و بدون اشاره به علت اتهام به جنون، مبین اهمیت این مسئله و فراگیر بودن این اتهام بوده است که این آیات با قاطعیت آن را رد می‌کند.

بنابراین، با توجه به این آیات می‌توان فضایی را ترسیم کرد که مخاطبان ویژگی‌های ذیل را داشتند: ۱. پیامبر را مجنون و مفتون می‌خواندند، ۲. او را به گرفتن اجر و مزد متهم می‌کردند، ۳. به اخلاق و رفتار ایشان خرده می‌گرفتند، ۴. گروهی راه گم کرده یا به

عبارت قرآن «صَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ» بودند، ۵. تکذیب‌کننده بودند و خصلت‌های زشت زیادی همچون سوگندخورنده و عیج‌جو داشتند که در شش آیه فهرست شده است، ۶. این گروه دوست داشتند با آنها مدارا شود تا با پیامبر مدارا کنند، ۷. دارای اموال و فرزندان زیادی بودند، ۸. آنچه را بر ایشان تلاوت می‌شد، اساطیر الاولین می‌نامیدند.

از آیه ۱۷ قرآن ماجرای «اصحاب الجنة» را روایت می‌کند که ظاهراً برای مخاطبان آشنا بوده است و تنها یک مرتبه در قرآن آمده است. سؤال پُرباهام مربوط به آیه ۳۵، بیانگر مکالمه‌ای است که در جریان بوده است؛ مکالمه‌ای که طی آن گویندگان، مسلمانان و مجرمان را برابر می‌شمردند و خود را هم‌طراز مسلمانان می‌دانستند. در این آیات، در حمایت از مسلمانان و پرهیزگاران با لحنی تند، گوینده این سخنان به شدت مؤاخذه می‌شود: پرهیزگاران در بهشت‌های پر نعمتند. چطور مجرمان را در کنار مسلمانان قرار دهیم؟ (قلم: ۶۸/۳۵-۳۴). آنگاه آنها را به حکم ناعادلانه‌ای که کرده‌اند، مواخذه می‌کند. در فقره بعدی، پیامبر دعوت به صبر می‌شود. شاید این آیه، در پی ناراحتی زیاد پیامبر از کنایه، تهمت و دشنام‌هایی است که در معرض آن بود. به همین دلیل، نه تنها به صبر فرا خوانده می‌شود، بلکه با بیان داستان یونس، از سرنوشتی مشابه آن پیامبر بر حذر داشته می‌شود.

۲-۳. دیدگاه مفسران در مورد مخاطبان سوره

مفسران عمدتاً مشرکان مکه را به عنوان مخاطبان سوره قلم معرفی می‌کنند. به عنوان نمونه، در تفسیر آیه ۸ این سوره، به مشرکان مکی به عنوان تکذیب‌کنندگان اشاره می‌شود (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۳۰). این گروه از مفسران برای اثبات ادعای خود، به روایاتی تمسک می‌جویند که مصداق برخی آیات را بزرگان مکی اعلام می‌کنند. از جمله مراد از «حَلَّاف مَهِينَ» در آیه ۱۰ را «ولید بن مغیره» می‌دانند که به پیامبر پیشنهاد کرد، اگر آن حضرت دست از دین خود بردارد، اموال زیادی به وی بدهد (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۴۰۴) یا طبق نقل ابن عباس، مراد «ابو جهل بن شعبه» است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۳۱). همچنین، مراد از «زَئِم» در آیه ۱۲ را مردی از قریش می‌دانند (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۲۱۱).

گروهی دیگر از مفسران، آیات مربوط به «اصحاب الجنة» را به عنوان مثالی برای مشرکان مکی که دچار قحطی و خشکسالی شده بودند، می‌دانند (برای نمونه، نک: ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۱۶؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۴۸). از همین روی، این آیات را از سیاق سوره جدا و مستثنی می‌خوانند (برای مطالعه بیشتر در مورد این دیدگاه رجوع شود ذیل تاریخ‌گذاری سوره قلم از همین پژوهش). طباطبایی نیز ذیل آیه ۳۵ قلم، مراد از مجرمان را مشرکان اعلام می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۳۸۲). فرمان به صبر و عزم پیامبر بر نفرین در جنگ احد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۱۷) با یادآوری ماجرای «صاحب الحوت» نیز، از حضور مشرکان مکی در آیات ۴۸ تا ۵۰ حکایت دارد. به علاوه، آلوسی آیه ۴۸ را به دنبال اراده پیامبر بر نفرین ثقیف یا مشرکانی می‌داند که در جنگ احد شرکت کردند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۴۱). همچنین، آیات پایانی سوره که در پی امکان چشم‌زخم به پیامبر نازل شده است، کفار مکی و جماعتی از قریش را به عنوان گروهی معرفی می‌کند که قصد آسیب‌رساندن به پیامبر را داشتند (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۴۱۲؛ واحدی، ۱۴۱۹، ص ۴۶۳).

بنابراین، در همه این تفاسیر و اسباب نزول، تنها گروهی که به عنوان مخاطبان اصلی این سوره مطرح و معرفی می‌شوند، کفار و مشرکان مکی هستند که در برخی از آیات، نام آنها نیز ذکر می‌شود. هرچند نمی‌توان حضور مشرکان را در میان مخاطبان سوره انکار کرد، اما این سوره مخاطبان دیگری نیز معرفی می‌کند که در کنار مشرکان مکه حضور داشتند و با کمک روش بازسازی تاریخی و تکیه

به متن آیات می توان آنها را شناسایی کرد.

۳-۳. تحلیل اشاره‌ها به مخاطبان در سورة قلم

مراد از مخاطب‌شناسی^۱، شناخت کیستی مخاطب و شناسایی گرایش‌ها، نگرش‌های فردی و اجتماعی، نیازها و علایق مخاطب است (بابایی، ۱۳۸۵، ص ۵). در روش بازسازی تاریخی مبتنی بر آیات، مخاطب‌شناسی با استفاده از محتوای سوره، واژگان به کار رفته در سوره، بینامتنیت آیات با متون مقدس و گزارش‌های سبب نزول محقق می‌شود.

نتیجه این بازسازی حاکی از این است که این سوره همزمان با دو نوع مخاطب گفتگو می‌کند. نخست، مخاطبی که ایشان را با واژگان تکامدی همچون خرطوم، نیم، زنیم و عتل خطاب می‌کند و شدیدترین توصیفات را در مورد ایشان به کار می‌برد. سیاق این آیات و شأن نزول‌های مرتبط با آن نشان می‌دهد که این گروه، مشرکان مکی هستند که به عنوان یگانه مخاطبان سوره، از سوی مفسران معرفی می‌شوند. این در حالی است که بررسی ماجراهای این سوره، اشارات آیات ابتدایی و میانی و تحلیل واژگانی سوره از حضور مخاطبان دیگری نیز حکایت دارد که این چنین ایشان را به تصویر می‌کشد: گروهی که پیامبر را مجنون می‌خوانند (قلم: ۶۸/۲)، از راه صواب خود منحرف و گمراه شدند (قلم: ۶۸/۷)، پیامبر را تکذیب می‌کنند (قلم: ۶۸/۸ و ۴۴)، گمان می‌کنند همه اخبار غیب را می‌توانند از کتب خود بخوانند (قلم: ۶۸/۳۷)، یا این اخبار را در کتبشان بنویسند (قلم: ۶۸/۴۷) و می‌پندارند تا قیامت از خداوند پیمان و امان گرفته‌اند (قلم: ۶۸/۳۹).

اشاره آیات یادشده از کسانی که دچار گمراهی شده‌اند، اشاره به چه کسانی است؟ اگر مراد مشرکان باشد، آنها در چه راه صوابی قدم برداشته‌اند که از آن خارج شده‌اند؟ اگر پاسخ آن باشد که آنها بر آئین ابراهیم بوده‌اند، آیا دلیلی بر این مطلب وجود دارد که پدران آنها همگی پیروان آئین حنیف و ابراهیمی بوده‌اند؟ اما اگر مراد اهل کتاب منحرف‌شده باشند، معقول‌تر به نظر می‌رسد؛ زیرا نه تنها ایشان از حقیقتی که موسی(ع) و عیسی(ع) آورده بودند، به مرور زمان گمراه شدند و آیات متعدد هم گواه آن است، بلکه در عهد عتیق نیز به وفور به گمراهی یهودیان اشاره شده است. به عنوان نمونه، در کتاب دوم پادشاهان که یکی از کتب عهد عتیق است، چنین آمده است: «(بنی اسرائیل) فرایض یهوه و عهدی که با پدران ایشان بستند و شهادت را که به ایشان داده بود، ترک نمودند و پیروی اباطیل نموده، باطل گردیدند» (کتاب دوم پادشاهان، ۱۵/۱۷) یا در قسمت دیگر آمده است که ایشان تا امروز برحسب عادت نخستین خود رفتار می‌نمایند و نه از یهوه می‌ترسند و نه موافق فرایض و احکام او رفتار می‌کنند و نه مطابق شریعت و اوامری که خداوند به پسران یعقوب امر نمود (کتاب دوم پادشاهان، ۱۷/۳۳-۳۴).

۴-۳. امکان پی‌جویی این اشاره‌ها در قوم بنی اسرائیل

علاوه بر همه اینها، در قرآن آیاتی وجود دارد که در آنها عبارت «ضل عن السبیل» آمده است و در غالب آنها، مخاطب یا اهل کتاب هستند یا مسلمانانی که گمراه شدند. مثلاً در آیه «فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ» (بقره: ۱۰۸/۲)، خطاب به یهودیان منحرف از راه راست معرفی می‌شوند. همین تعبیر در آیه «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ... فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ» (مائده: ۱۲/۵) مجدداً در مورد بنی اسرائیل آمده است. در آیه ۱۲۵ نحل نیز، با توجه به آیه قبل که در مورد یهودیان است، مراد از عبارت «ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ» می‌تواند، یهودیان باشند. اما در آیه اول سوره ممتحنه، مراد از عبارت «فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ»، مسلمانانی هستند که قرآن آنها را از گمراهی انداز می‌دهد. بدین ترتیب می‌توان گفت، مراد از این عبارت یا مسلمانانی هستند که از

حق منحرف شدند یا اهل کتاب. احتمال اینکه مخاطبان این آیه، مسلمانان منحرف شده باشند، با توجه به سیاق آیات قبل و بعد بعید است. علاوه بر آن، اسلام هنوز در ابتدای راه خود است و مجالی برای مسلمانان نیست که در همان سال‌های ابتدایی رسالت و به محض اسلام‌آوردن، گمراه شوند. از این رو، بیشترین احتمال این است که مخاطب، اهل کتاب به خصوص یهودیانی باشند که مخاطب این آیات قرار گرفتند.

در کنار این نکات، تأکید قرآن بر عدم جنون پیامبر نیز می‌تواند به تعیین مخاطبان این سوره کمک کند. در این سوره، اتهام جنون از پیامبر با سه مرتبه تکرار رد شده است که می‌تواند حاکی از فضایی باشد که این مسئله در آن پررنگ بوده است و این سؤال مطرح می‌شود که چرا پیامبر قاطعانه و با دوبار سوگند، از جنون مبرا می‌شود؟ چه بسا اتهام جنون به انسانی که سخنان عجیبی بیان می‌کند، نخستین چیزی است که می‌توان به کسی نسبت داد. مردی که تا چندی پیش در قالب تاجر به سرزمین‌های مختلف سفر می‌کرد، امروز خود را فرستاده خدا معرفی می‌کند. از دید دیگران، او قطعاً جن‌زده شده است.

اتهام جنون منحصر به پیامبر اسلام(ص) نبوده، بلکه این اتهام درباره دیگر انبیاء نیز تکرار شده است. از آیات قرآن می‌توان استنباط کرد که اساساً همه اقوام، پیامبرشان را متهم به جنون می‌کردند: «بر کسانی که پیش از آنها بودند، هیچ پیامبری نیامد؛ جز اینکه گفتند: ساحر یا دیوانه است» (ذاریات: ۵۱/۵). قوم نوح(ع) نیز در برابر زحمات‌های طاقت‌فرسای نوح(ع)، به پیامبرشان اتهام جنون زدند (قمر: ۵۴/۹). بنابراین، بیان این سخنان از جانب مشرکان دور از ذهن نیست؛ زیرا آنها پیامبر(ص) را تحت الهامات جن می‌دانستند. یکی از نویسندگان دایرة المعارف اسلام ذیل مقاله «جنون»^۱ مدعی است که مجنون در این دسته آیات هم می‌تواند به شخصی که از لحاظ روانی دارای دیوانگی است، اطلاق شود و هم می‌تواند به معنای مصاحب و همراه جن باشد (Bauer, 2004, v. 2, p. 541). دروزه نیز معتقد است هرگاه که تکذیب‌کنندگان به پیامبر نسبت مجنون می‌دادند، منظورشان این بود که او شیطانی از جن دارد که با او همراه است و هر آنچه می‌خواهد به او القا می‌کند تا بگوید و به همین دلیل، او را شاعر یا کاهن یا ساحر نیز می‌نامیدند (دروزه، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۰۴).

این عنوان در میان اهل کتاب نیز تعبیری آشنا بود؛ زیرا فریسیان و صدوقیان^۲ هنگام ظهور عیسی(ع)، او را شخصی معرفی می‌کردند که دیو دارد، یعنی دیوانه است و این مطلب در اناجیل مسیحی مکرر آمده است. از جمله در انجیل یوحنا آمده است که یهودیان در جواب عیسی(ع) گفتند: تو سامری هستی و دیو داری و عیسی جواب داد که من دیو ندارم (انجیل یوحنا، ۸/۴۸-۴۹). همچنین، در عهد عتیق این عبارت از زبان یهوه صباوت خدای اسرائیل آمده است که «تو ای شَمْعِیای نَخَلَمِی گفته‌ای که خداوند تو را به کِهانت نصب نموده است تا بر خانه خداوند وکلا باشید برای هر شخص مجنون که خویشان را نبی می‌نماید» (ارمیا، ۲۹/۲۶). «مجنون»^۳ که دو مرتبه در ابتدای این سوره و یک مرتبه در پایان سوره آمده است، برای مخاطبان تعبیری آشنا بوده است. در واقع، همان عنوانی بوده است که اقوام سلف قبلاً برای انبیاء الهی به کار می‌بردند.

1. Insanity

۲. فریسیان و صدوقیان از فرقه‌های مهم یهودی بودند که اعتقادات مختلفی داشتند. فریسیان را دشمنان سرسخت حضرت عیسی(ع) و حتی عامل قتل وی یا متهم بدان می‌نامیدند (همو، ۱۴۲۵، ص ۶۱). صدوقیان نیز مانند فریسیان با حضرت مسیح(ع) مخالف بودند و نام آنان به تکرار در اناجیل چهارگانه آمده است (توفیقی، ۱۳۸۵، ص ۵۶).

۳. عبارت מְגֻמָּא (میشگلی) در عبری و madman در انگلیسی معادلی برای مجنون است.

ویژگی بعدی این مخاطب، از محتوای آیات ۳۴ تا ۳۹ این سوره قابل برداشت است. این آیات به صورت پیوسته و غیر منقطع با مخاطب خاصی سخن می‌گویند که در برابر آیات، واکنش‌هایی از خود بروز داده‌اند. گروهی که با لحن تهدیدآمیز مورد خطاب قرار می‌گیرند. این گروه می‌پندارند، نامه یا کتابی دارند و از روی آن می‌خوانند و آنها کتابی دارند که هر آنچه برگزینند، از آن آنهاست؛ یعنی هرچه دوست داشته باشند، از کتاب خود برداشت می‌کنند و کلمات و عبارات آن را به میل خود تغییر می‌دهند. این گروه می‌پندارند، عهد و پیمانی از خدا گرفته‌اند که هرچه حکم کنند، به سود آنهاست. در ادامه، آیات آنها را چنین توصیف می‌کند که می‌پندارند غیب از آنهاست و آنان سخنان غیبی را می‌نویسند. برخی از این ویژگی‌ها که از مخاطبانی خودخواه سخن می‌گویند که خود را برتر می‌پندارند و هر چیزی را به سود خود حکم و تفسیر می‌کنند و مفاد کتاب خود را به نفع خود تغییر می‌دهند، می‌تواند مربوط به اهل کتاب، به خصوص، یهودیان باشد که خود را برتر از همه می‌دیدند. رابطه بینامتنیتی آیه ۳۹ این سوره که به مخاطبی اشاره می‌شود که گمان می‌کند از خداوند عهد و پیمان مصونیت از عذاب را گرفته است، با آیه ۸۰ سوره بقره که چنین مضمونی را درباره یهود بیان می‌کند، قرینه‌ای بر مخاطب اهل کتابی این آیات است.

۴. پی‌جویی فرقه‌ای اسرائیلی مطابق با شواهد یادشده

این خصوصیات می‌تواند اشاره به اعتقادات گروه خاصی از یهود باشد. در میان فرق یهودی، یکی از گروه‌هایی که به نویسندگان تورات و عهد عتیق شهره هستند، طبقه کاتبان هستند که «سوفریم» نیز خوانده می‌شوند. سوفریم در آرامی به معنای کاتبان است. سوفریم یعنی کاتب اسفار و آنها گروهی از فقهای یهود بودند که به کتابت ناموس، یعنی اسفار خمسه اول و تدوین قسمت‌های دیگر تورات می‌پرداختند. کاتبان گروه متمایزی بودند و شامل مفسران شریعت بودند. این گروه آوازه خوشی نداشتند؛ به طوری که حتی عهد عتیق آنها را به تحریف تورات و به کذب توصیف می‌کند (عربی، ۲۰۰۶، ص ۳۵۷).

۴-۱. امکان تطبیق شواهد فوق با فرقه ناموسیان

عبدالمجید همّو متخصص مطالعات توراتی اهل سوریه (م. ۲۰۰۲/م ۱۳۸۱ش) با استناد به آیات (انعام: ۹۱/۶)، (نساء: ۴/۴۶)، (مائده: ۱۳/۵) و دیگر آیات، مدعی است گروهی که قرآن از آنها به عنوان کسانی که کلمات تورات را تغییر، تحریف و تبدیل کردند و آنچه را می‌خواستند، آشکار و آنچه را نمی‌خواستند، پنهان می‌کردند، کاتبان هستند (همّو، ۱۴۲۵، ص ۷۷). در کتاب ارمیا در عهد عتیق نیز، از این گروه با وصف کذب یاد می‌شود: «چگونه می‌گویند که ما حکیم هستیم و شریعت خداوند با ماست؛ به تحقیق، قلم کاذب کاتبان به دروغ عمل می‌نماید» (ارمیا، ۸/۸). احمد شَلَبی، استاد تاریخ اسلام، شغل آنها را کتابت شریعت برای کسانی می‌داند که طالب آن بودند و آنها بیشترین شباهت را به ناسخان داشتند. این طبقه علاوه بر کتابت، وظیفه وعظ و نصیحت را هم داشتند. آنها گاهی «حُکما» یا «سَادَة» یا «أَب» نامیده می‌شدند و هر کدام از آنها به ایجاد مدرسه‌ای توجه داشت که خود معلم و راعی آن شود (شَلَبی، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۲۳۲).

در اناجیل به کاتبان، «ناموسیان»، یعنی صاحبان ناموس (شریعت موسی، اسفار خمسه) گویند که با عیسی (ع) به باطل احتجاج می‌کردند و غالباً نام آنها در کنار فریسیون می‌آید (عربی، ۲۰۰۶، ص ۳۵۷؛ همّو، ۱۴۲۵، صص ۹۷-۹۸). آنها در ابتدا، کاتب و راوی و مدرس و مفسر ناموس مقدس بودند و مردمی بودند که کارشان آنها را وادار به انزوا در اتاق‌های درسی و به دور از چشم مردم می‌کرد؛ اما بعدها خود را در قالبی ثابت قرار دادند که این شغل را به ارث می‌بردند و مقام بزرگی در زمان مسیح (ع) داشتند و معلم آنها «جبر» یا «رَبّی» نامیده می‌شد که لقبی برای تکریم و بزرگداشت بود که پس از مسیح، لقبی رسمی شد. این گروه مسائل دینی را

آموزش می‌دادند و در مجامع دینی بر کرسی قضاوت می‌نشستند و سخن آنان در بسیاری از احکام همچون ازدواج و طلاق و نماز و روزه، فصل الخطاب بود (همو، ۱۴۲۵، صص ۹۷-۹۸).

با توجه به آنچه در گزارش‌های فرقه‌شناسی از خصایص هر یک از این فرق سخن آمده است، می‌توان گفت: فرقه‌ای که در این سوره مورد توجه است، ناموسیان هستند که علاوه بر اینکه وظیفه کتابت را به عهده داشتند، به قضاوت و ارائه حکم نیز می‌پرداختند. واژگان «قلم»، «یکتبون»، «یسطرون» و «یحکمون» در این سوره به خوبی مبین حضور این گروه است. گروهی که هم با قلم و کتابت آشنایی و سروکار داشته است و هم حکم و قضاوت می‌کردند (قلم: ۶۸/۳۶ و ۳۹)، هم گویی کتابی داشتند که از آن می‌خواندند (قلم: ۶۸/۳۷) و هرچه می‌خواستند گزینش می‌کردند (قلم: ۶۸/۳۸) و هم کاتبانی بودند که از غیب می‌نوشتند (قلم: ۶۸/۴۷). گزارش‌هایی که از وضعیت خواندن و نوشتن در میان مکیان وجود دارد، حاکی از انتشار قرائت و کتابت بین ساکنان مکه است؛ زیرا آنها تاجرانی بودند که به آن نیاز داشتند. دلیل آن هم اسرای جنگ بدر است که قادر به نوشتن و خواندن بودند و پیامبر شرط آزادی آنها را آموزش کتابت و قرائت به مسلمانان عنوان می‌کند (دروزه، ۱۹۶۴، ص ۴۴۵). علاوه بر آن، حاکی از وجود اقلیت‌هایی از اهل کتاب در میان مکیان است. همانطور که دروزه، حضور مدارس یهودیان در مکه را بعید نمی‌داند؛ مداری که احبار و ربانیون در آن «کتاب» (یعنی کتاب مقدس یهود) را تعلیم می‌دادند (دروزه، ۱۹۶۴، ص ۴۵۱). بنابراین، مراد از گروهی که مخاطب این آیات قرار گرفته‌اند، اهل کتاب مکی هستند که با سیاق آیات دیگر تناسب دارد.

۲-۴. مؤیدات این دیدگاه در روابط بینامتنی قرآن و عهدین

نکته جالب توجه اینکه در سوره قلم، اجتماع مفاهیم حوزه کتابت ملاحظه می‌شود. این مسئله می‌تواند تعیین کننده نوع مخاطبان باشد، مخاطبانی که در مدارس تعلیم دیده‌اند و خواندن و نوشتن می‌دانند و با مفاهیم مربوط به کتابت و درس و قلم آشنا هستند. این واژگان شامل «تدرسون»، «یسطرون»، «اساطیر»، «یکتبون»، «قلم» و «کتاب» است که برخی از آنها در زمره واژگان دخیل معرفی می‌شوند. به عنوان نمونه، آرتور جفری خاورشناس، قرآن پژوه مسیحی و استاد زبان‌های سامی (م. ۱۹۵۹/م ۱۳۳۸ش)، واژگان «قلم» و «یسطرون» را به ترتیب از منابع یونانی و سریانی می‌داند که از یک صورت سامی یا آرامی به زبان عربی راه یافته‌اند (جفری، ۱۳۷۲، صص ۳۵۱ و ۲۵۸).

لفظ «یدرسون» از دیگر واژگان این سوره است که نه تنها دخیل شمرده شده، بلکه مستقیماً با اهل کتاب مرتبط است. این واژه در میان یهودیان در ارتباط با مطالعه و بررسی کتاب مقدس ایشان کاربردی وسیع داشت و در قرآن همواره به معنای مطالعه ژرف و غور کردن در کتب مقدس به کار رفته است و اشاره آن همیشه به طور مستقیم و غیر مستقیم به یهودیان و مسیحیان است (جفری، ۱۳۷۲، صص ۲۰۳-۲۰۴). عبدالرحمن مرعی، استاد معاصر ادبیات عبری، در گزارشی، کلمه «دَرسَت» را دارای ریشه عبری معرفی می‌کند که از «الدراسة» عبری به معنی قرائت گرفته شده است. «مِدرَاش» همان مدرسه است که تورات در آن تدریس می‌شود و (شین) مقابل (سین) عربی است (مرعی، ۲۰۱۵، ص ۴۰).

قرینه دیگر برای شناخت نوع مخاطب، اشاره به ماجرای «اصحاب الجنة» و «صاحب الحوت» است که هر دو با اهل کتاب مرتبط است. ماجرای «اصحاب الجنة» طبق نقل ابن عباس، مربوط به گروهی از مردم حبشه است که پدرشان صاحب باغی بود که از آن به مساکین اطعام می‌داد و پس از مرگش، فرزندان او می‌گفتند: پدر ما احمق بوده که مساکین را اطعام می‌کرده است (ابن ابی

حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۲۶۶). سُدی، محدث و مفسر نامدار امامیه، عبارت «عَلَى حَرْدٍ» (قلم: ۲۵/۶۸) را اشاره به آن روستا می‌داند و معتقد است، نام آن قریه «حَرْد» بوده است (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۲۱۴). گروهی دیگر از مفسران، نام آن سرزمین یا آن باغ را «صَرَوَان» می‌دانند که در یمن و نزدیک صنعاء بوده است و عکرمه نیز، صاحبان باغ را از حبشی‌ها می‌داند (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۷۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۳۷۸). زمخشری باغ را در فاصله دو فرسخی از صنعاء و صاحبانش را گروهی از نمازگزاران می‌داند. عده‌ای نیز آنها را از بنی اسرائیل می‌دانند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، صص ۵۸۹-۵۹۰). طبری ذیل چند روایت، به نقل از ابن عباس و قتاده، صاحبان باغ را اهل کتاب معرفی می‌کند (طبری، ۱۴۲۲، ج ۲۳، ص ۱۷۳). ابن عطیه صاحبان باغ را از مؤمنان اهل کتاب می‌داند (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۴۸).

شاید معروفترین دیدگاه در مورد ماجرای صاحبان باغ، این است که ایشان از اهل کتاب و احتمالاً یهودیان یمن بوده‌اند؛ زیرا اهل یمن از زمان بلقیس، یهودی بودند و زکات میوه‌ها نیز در شریعت موسی بوده است. استدلال دیگر اینکه صاحبان باغ، کمی پس از عیسی، یعنی قبل از انتشار مسیحیت در یمن بوده‌اند؛ زیرا مسیحیت، پس از ورود حبشی‌ها به یمن در عام الفیل، به آن سرزمین وارد شد (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۷۵). بر این اساس، صاحبان باغ بر دین یهود بوده‌اند. از این رو، این آیات خطاب به دشمنان پیامبر می‌فرماید که ما شما را مانند صاحبان یهودی معروف باغ که از ماجرای آن باخبرید، می‌آزماییم (یا آزمودیم). در اینجا اشاره به این ماجرا، ضمن تهدید مخاطب اهل کتابی، این حادثه را به ایشان یادآوری می‌کند تا مراقب رفتار خود باشند. همین مسئله باعث شده است تا مفسران به زحمت بیفتند و این آیات را آیاتی مدنی در ضمن سوره‌ای مکی عنوان کنند؛ زیرا از نظر آنها، امکان نداشته است، مخاطبان این آیات مکی، یهودیان باشند.

ماجرای بعدی که در تعیین مخاطبان سوره می‌تواند یاریگر باشد، ماجرای «صاحب الحوت» است که در اواخر این سوره آمده است. داستان یونس و بلعیده شدنش توسط ماهی، با وجودی که برای نخستین بار در قرآن در این سوره آمده؛ اما به شکل مختصری مطرح شده است. این در حالی است که این ماجرا در عهد عتیق، به تفصیل در کتاب یونس نبی ذکر شده است. بنابراین، یهود کاملاً با این ماجرا آشنا بوده است. همین مسئله، دلیلی است بر اینکه مخاطب این آیات، یهودیانی هستند که از ماجرای یونس و قومش باخبرند و همین امر، مانع از آن شده است که آیات مربوط به این ماجرا، با شرح بیشتری بیان شود و تنها علت اشاره به آن هم، صرفاً تشویق پیامبر به صبر و برحذر داشتن ایشان از کاری است که یونس در مورد قوم خود مرتکب شد.

ذکر این ماجرا در هر دو متن قرآن و عهد عتیق، اشتراکات زیادی دارد. از جمله اینکه در هر دو به ندای یونس اشاره شده است. «نادی» در قرآن در برابر این عبارت از تورات آمده است: «یونس به مسافت یک روز داخل شهر شد، به ندا کردن شروع نمود»^۱ (کتاب یونس نبی، ۳، ص ۴). عبارت «و هو مکظوم» نیز که به خشم یونس نبی اشاره دارد، چندین بار در تورات آمده است: «غیظش افروخته شد»^۲ (کتاب یونس نبی، ۴، ص ۱). همینطور اشاره به پرتاب شدن یونس به خشکی که در قرآن با عبارت «لُكِنِدَ بِالْعَرَاءِ» آمده است، در تورات با عبارت دیگری آمده که می‌تواند معادلی برای آن باشد: «پس خداوند ماهی را امر فرمود و یونس را بر خشکی قی کرد» (کتاب یونس نبی، ۲، ص ۱۰).

۳-۴. دیگر مؤیدات

آخرین اشارت آیات به نوع مخاطب، از آیات پایانی این سوره قابل برداشت است. این دو آیه می‌تواند در نزولی جداگانه و در پی

۱. והוא צעק ואמר

۲. הוא התרגז

سبب نزول خاصی فرود آمده باشد. همانطور که غالب مفسران، آن را مربوط به حفاظت خداوند از پیامبر در برابر چشم‌زخم بعضی اقوام می‌دانند و غالباً بنی اسد را مصداق این اقوام معرفی می‌کنند (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۵، ج ۱۴۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۹۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۸، ص ۲۵۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۴۳)؛ زیرا بنی اسد میان عرب به شورچشمی شهره بودند (واحدی، ۱۴۱۱، ص ۴۶۴ - ۴۶۳). این مسئله زمانی قابل تأمل است که در گزارش‌های تاریخی، به هم‌پیمانی این قبیله با برخی از یهودیان همچون یهود خیبر اشاره شده است و از آنجایی که این معاهدات برای ایشان سودهایی به همراه داشت، مایل نبودند وضعیت هم‌پیمانان‌شان دچار ضعف و تزلزل گردد. بنابراین، از آنها در برابر مسلمانان حمایت می‌کردند (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۳۳۸؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۲۸۲). از سویی، به نصرانی شدن مردانی از طایفه بنی اسد نیز اشاره شده است (یعقوبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۷) و این امر می‌تواند این احتمال را مطرح کند که پیامبر از سوی یک گروه اهل کتابی یا گروهی که با اهل کتاب ارتباط مستقیم داشته‌اند، در معرض چشم‌زخم قرار داشته است.

اثبات حضور اهل کتاب در کنار مشرکان به عنوان مخاطبان سوره قلم، با پیش‌فرض دسته‌ای از مفسران مبنی بر عدم حضور اهل کتاب در مکه مواجه می‌شود. به همین منظور لازم است به اختصار قرائن و شواهدی دال بر حضور اهل کتاب در مکه ارائه شود.

۵. قرائن دال بر حضور اهل کتاب در مکه

گروهی از مفسران به دلایلی همچون شبهه اخذ قرآن از کتاب مقدس، سعی دارند تا حضور اهل کتاب در مکه را انکار کنند؛ درحالی‌که تعدادی از آیات مکی، به اهل کتاب اشاره مستقیم دارد و تعدادی نیز، تلویحاً با آنها سخن می‌گوید.

یکی از قرائنی که به حضور اهل کتاب در مکه اشاره دارد، سیاق و محتوای آیات، الفاظ و عباراتی است که در خلال سور مکی به‌کار می‌رود و به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به این اقلیت اشاره دارد. به عنوان نمونه، کاربرد برخی واژگان مرتبط با حوزه اهل کتاب مانند «اهل الکتاب، آئینا الکتاب، اوتوا الکتاب، الذین یقرؤون الکتاب، بنی اسرائیل، الذین هادوا، تورات و انجیل» (برای نمونه، نک: مدثر: ۳۱/۷۴؛ نمل: ۲۷/۷۶؛ انعام: ۶/۲۰ و ۱۱۴؛ شعراء: ۱۹۷/۲۶) به خوبی نمایانگر این حضور در مکه است؛ زیرا صراحتاً به این اقلیت اشاره می‌شود و مورد تمجید، تکریم و یا انتقاد قرار گرفته‌اند.

افزون بر این، محتوای برخی از سور، بر این حضور تأکید دارد. به عنوان نمونه، آیات ابتدایی سوره اسراء به بیان معبد مقدس ایشان، پیامبر، کتابشان و اجداد آنها اشاره می‌کند و سپس، به وقایعی که در طول دوران مختلف با آن مواجه بودند، اشاره می‌شود. در آیات میانی (قلم: ۲۲-۳۹) به توصیه‌هایی شبیه ده فرمان موسی می‌پردازد که کاملاً برای مخاطب بنی‌اسرائیلی قابل درک است و در آیات پایانی (قلم: ۶۸/۱۰۷-۱۱۰) به تمجید این گروه با توصیفشان به اهل علم‌بودن و ایمانشان به قرآن می‌پردازد.

برخی از توصیه‌ها و عبارت‌های توراتی که در آیات مکی عیناً تکرار شده است، نمی‌تواند حضور مخاطب اهل کتابی را نادیده بگیرد. به عنوان نمونه، آیه ۳۸ سوره (ق) مطابق با آیاتی از فصل ۳۸ سفر خروج است که به خستگی یهود از خلقت آسمان‌ها و زمین اشاره دارد. همچنین، آیه‌ای که به وارث‌بودن بندگان صالح خدا اشاره کرده است (انبیاء: ۲۱/۱۰۵)، منطبق با آیات عهد عتیق و جدید است که در آنها به صالحان و حلیمان، به عنوان وارثان زمین اشاره شده است (برای نمونه، نک: مزور ۳۷/۲۹؛ انجیل متی، ۴/۵-۱۰).

قرینه دیگری که به حضور اهل کتاب در مکه اشاره دارد، روایات اسباب نزولی است که ذیل برخی از آیات گزارش می‌شود و به نقش یهود یا نصاری در نزول آیات مکی اشاره دارد. برای مثال، ماجرای «اصحاب الجنة» است که در سوره مذکور در این مقاله مطرح

شد. همچنین، آیه ۱۸۷ سوره اعراف که به سؤال گروهی از یهود اشاره دارد که به منظور امتحان پیامبر اکرم (ع) مطرح کردند (قرطبی، ۱۲۶۴، ج ۷، ص ۳۳۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۴۶۸).

عبدالله صوله، قرآن پژوه معاصر تونسسی نیز ضمن اینکه مدعی بود، در مکه با اهل کتاب تعاملاتی شکل گرفته است، این تعاملات را در جهت ایجاد زمینه مشترک با این اقلیت عنوان می‌کند (صوله، ۲۰۰۷، ص ۲۲۱).

قرائن برون‌متنی نیز، شاهد دیگری برای اثبات حضور اهل کتاب در مکه است؛ از جمله گزارش‌های تاریخی که طبق آن، یهودیان هم به صورت ساکنان دائمی و هم در قالب مسافران و تاجران موقت در مکه حضور داشتند و بدانجا رفت‌وآمد می‌کردند (جواد علی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۸۷؛ دروزه، ۱۹۶۹، ص ۴۳۶) و در وضع اجتماعی اعراب آن منطقه، تأثیر بسیار داشت. مراسم حج، قربانی، نکاح، طلاق، برگزاری آداب و رسوم عید، انتخاب کاهن و مواردی از این دست، مطالبی بود که حجازیان از یهودیان آموختند. حتی برخی از آداب مربوط به قربانی و پرده‌داری کعبه نیز، از یهودیان گرفته شده بود (زیدان، بی‌تا، ج ۱، صص ۳۲-۳۳).

همچنین، حضور مسیحیانی که به دلایلی همچون بردگی، تجارت، تبشیر و کسب درآمد، به مکه وارد شده بودند (دروزه، ۱۹۶۴، صص ۱۷۹-۱۸۱؛ ضیف، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۱۰۰؛ وات، ۱۴۱۵، ص ۸۲). تصاویر مریم و عیسی که بر دیوار کعبه نقش بسته بود، دلیلی بر اثر نصرانیت در مکه است (جواد علی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۱۸۳). بررسی نام‌ها نیز می‌تواند حضور اهل کتاب را در مکه نشان دهد؛ به طوری که در میان زنان و مردان نصرانی که به عنوان برده به مکه آمده بودند، نام‌های شناخته‌شده‌ای وجود داشت؛ از آن جمله نسطاس یا انستاس، برده صفوان بن امیه، یوحنا برده صهیب رومی و نام‌هایی چون مینا یا میناس بود (جواد علی، بی‌تا، ج ۱۲، صص ۱۷۹-۱۸۱).

مسئله‌ای که در اینجا می‌تواند مطرح شود، این است که چه‌بسا اشاره به اهل کتاب در سور مکی، به این دلیل باشد که اهل کتاب گروه مرجع جامعه عرب بوده‌اند (مهروش، ۱۳۸۳، ص ۶۲۹). از همین روی، مخاطبان قرآن انتظار داشته‌اند که در قرآن، سخنان‌شان ذکر و نقد شود؛ حتی اگر خودشان هم در مکه حضور نداشته باشند. بنابراین، اشارات آیات به اهل کتاب، دلیلی بر حضور آنها در مکه نیست.

در پاسخ می‌توان سه استدلال مطرح کرد: نخست اینکه این فرضیه که علت یادکرد اهل کتاب تنها به دلیل مرجعیت علمی آنها در جامعه عرب است، می‌تواند با آیاتی متناسب باشد که مستقیماً به اهل کتاب اشاره دارد و فرضیه قابل قبولی باشد؛ اما آیاتی که غیرمستقیم به اهل کتاب اشاره می‌کند و تنها از قرائن و اشارات می‌توان آنها را مرتبط با اهل کتاب دانست، چه دلیلی می‌تواند داشته باشد غیر از اینکه خود اهل کتاب، در برابر آیات حضور دارند و خودشان تنها متوجه این کنایات و قرائن پنهان می‌شوند. نمونه آن، بینامتنیت‌ها یا اشارات ضمنی دیگری است که برخی از آنها ارائه شد. اگر قرار باشد، این آیات در توجیه مشرکان و دیگر جامعه عرب نازل شده باشد تا مرجعیت علمی اهل کتاب را رد یا قبول کنند، چرا به صورت پنهان و اشاره‌وار مطرح شده‌اند؟ استدلال دوم اینکه لحن برخی از آیاتی که به صراحت به تمجید از اهل کتاب می‌پردازد (مانند سوره قصص) یا آنها را توبیخ می‌کند و مورد نقد قرار می‌دهد، به شکلی است که گویا این جماعت در برابر آیات حضور دارند. انتقاد یا تکریم جماعتی در غیاب آنها، فایده‌ای به همراه ندارد. سوم اینکه اهل کتابی که خطاب آیات مکی هستند، از یک گروه نیستند؛ بلکه از فرقه‌ها و ادیان مختلف و یا سرزمین‌های متعدد هستند. بر این اساس، اگر این جماعات در برابر آیات نباشند، مراد قرآن در توبیخ یا تمجید آنها، کدام فرقه یا ملیت می‌تواند باشد؟

۱-۵. کیفیت تعامل با اهل کتاب

لحن تند و اندازی سوره قلم از جبهه‌گیری اهل کتاب و مشرکان در برابر پیامبر (ص) حکایت دارد. اهل کتاب این سوره با توجه به

شواهدی که اشاره شد، یهودیانی از طبقه ناموسیان بودند. این اقلیت که به کتابت عهد عتیق و تدریس و تفسیر آن و قضاوت بین یهود اشتغال داشتند، نه تنها از نگاه عهد جدید منفور بودند و همواره در کنار فریسیان و کاتبان از ایشان یاد می‌شد، بلکه در قرآن نیز، به گروهی متهم بودند که دست به تحریف و تبدیل کتاب مقدس خود می‌زدند (همو، ۱۴۲۵، ص ۷۷). بنابراین، با شناخت نوع مخاطب می‌توان پیش از ورود به سوره، تعامل قرآن با ایشان را حدس زد. هرچند برای مستندکردن این نظر، آیات و عبارات این سوره مورد بررسی قرار گرفت و اشارات و کنایات آن تحلیل و واکاوی شد.

لحن آیات از همان ابتدای سوره قلم، تند و پرتش است. لحن قاطع آیات ۳۴ به بعد و همچنین، اشاره به ماجرای صاحبان یهودی باغ و نیز ماجرای «صاحب الحوت»، بیش از هر چیز مخاطب اهل کتاب را مدنظر دارد. این آیات، یهودیان را به دلیل اینکه مسلمانان و مجرمان را (ظاهراً مراد از مجرمان همان اهل کتاب است که این چنین خطاب می‌شوند) در یک سطح قرار می‌دهند، توبیخ می‌کند و می‌فرماید: چطور این چنین حکم می‌کنید؟ آیا کتابی دارید که از روی آن می‌خوانید یا خود دست به انتخاب آنچه دوست دارید، می‌زنید؟ این خطاب‌ها و کنایه‌ها به مخاطبان یهودی، به وضوح مبین این است که رابطه میان پیامبر اکرم(ص) و به دنبال آن، مسلمانان با این گروه از اهل کتابی که خود را هم درجه با متقین می‌شمارند، رابطه مسالمت‌آمیزی نبوده است. گروهی که نه تنها خود را با مسلمانان در یک‌رتبه می‌دانند، بلکه ادعا می‌کنند، عهدی از خدا گرفته‌اند و خود را به واسطه ارتباط با درس و کتابت، آگاه و عالم می‌دانند و قرآن کریم همه این ادعاها را باطل و مردود می‌کند.

نتیجه‌گیری

از پژوهش پیش‌رو نتایج ذیل به دست آمد:

۱. با توجه به سیاق و محتوای سوره قلم و با استناد به دیدگاه برخی مفسران، عنوان نخستین یا دومین سوره نازل‌شده، از این سوره سلب شد و در نهایت، می‌توان نزول آن را به صورت پیوسته در سال‌های میانی تا پایانی مکی تاریخ‌گذاری کرد.
۲. مخاطبان این سوره تقریباً در همه تفاسیر، مشرکان مکی در نظر گرفته شده‌اند؛ درحالی‌که سیاق سوره و ماجراهای تکامد آن در کنار بررسی واژگانی این سوره، فرضیه حضور مخاطبان دیگری را نیز مطرح می‌کند که بررسی گزارش‌های تاریخی بر آن صحه می‌گذارد.
۳. یافته‌های این پژوهش، اهل کتاب یهودی را به عنوان دومین مخاطب این سوره معرفی می‌کند که با ماجرای توراتی «صاحب الحوت» آشناست و ماجرای «اصحاب الجنة» را که مربوط به پیشینیان ایشان بوده، می‌شناسد و بیش از همه با مفهوم درس و کتابت مرتبط هستند. این اقلیت طبق آیات میانی سوره قلم، خود را مبرا و مصون از عذاب و آگاه به غیب می‌دانند و به همین علت، مورد توبیخ آیات واقع می‌شوند. بنابراین، تعامل پیامبر اکرم(ع) با این اقلیت یهودی به شهادت سیاق سوره، منفی و با رویکرد توبیخی برآورد می‌شود.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

آقادوستی، الهام؛ احمدنژاد، امیر و شکرانی، رضا. (۱۴۰۳). بازسازی فضای دینی حبشه در سال پنجم بعثت با محوریت سوره مریم. تاریخ اسلام و ایران، ۳۳ (۴)، پیاپی:

۶۰، ۳۵-۶۱. <https://doi.org/10.22051/hii.2024.43647.2789>

آقادوستی، الهام و احمدنژاد، امیر. (۱۴۰۳). رویکرد انتقادی به روش کرونه در مقاله «مشرکان چگونه امرار معاش می‌کردند» با تکیه بر روش بازسازی تاریخی. پژوهش‌های

تاریخی. ۱۶(۲)، پیاپی: ۶۲، ۴۱-۵۶. <https://doi.org/10.22108/jhr.2025.142473.2685>

- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. علی عبدالباری عطیه (محقق). دار الکتب العلمیه.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵). الکامل فی التاریخ. دار صادر.
- ابن الجوزی، عبدالرحمن بن علی. (بی تا). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک. دار الکتب العلمیه.
- ابن ضریس، محمد بن ایوب. (۱۴۰۸). فضائل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينة. غزوه بدير (محقق). دار الفکر.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحرير و التنویر. مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عطیه، عبد الحق بن غالب. (۱۴۲۲). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. دار الکتب العلمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیه.
- ابن هشام حمیری. (بی تا). السیره النبویه. مکتبه محمد علی صبیح و اولاده.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰). تفسیر البغوی. دار إحياء التراث العربی.
- بل، ریچارد. (۱۳۸۲). درآمدی بر تاریخ قرآن. موننگمری وات (بازنگری و بازنگاری). بهاء الدین خرمشاهی (مترجم). مرکز ترجمه قرآن مجید به زبان های خارجی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار إحياء التراث العربی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). روش شناسی تاریخ. دانشگاه امام صادق (ع).
- توفیقی، حسین. (۱۳۸۵). آشنایی با ادیان بزرگ. سمت.
- ثعالبی، عبد الرحمن بن محمد. (۱۴۱۸). الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲). الكشف و البیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- جابری، محمد عابد. (۲۰۰۸). فهم القرآن الحکیم؛ التفسیر الواضح حسب ترتیب النزول. مرکز دراسات الوحدة العربیه.
- جفری، آرثر. (۱۳۷۲). واژه های دخیل در قرآن. فریدون بدره ای (مترجم)، توس.
- جواد علی. (۱۴۲۲). المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام. دار الساقی.
- دروزه، محمد عزه. (۱۴۲۱). التفسیر الحديث: ترتیب السور حسب النزول. دار الغرب الإسلامی.
- دروزه، محمد عزه. (۱۹۶۹م/۱۳۸۹ش). تاریخ بنی اسرائیل من أسفارهم. المکتبه العصریه.
- دروزه، محمد عزت. (۱۳۸۴/۱۹۶۴). عصر النبی و بینته قبل البعته. دار الیقظة العربیه.
- زمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل. دار الکتب العربی.
- زیدان، جرجی. (بی تا). تاریخ التمدن الاسلامی. بی نا.
- سید قطب. (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۲۱). الاتقان فی علوم القرآن. دار الکتب العربی.
- شاکر، محمد کاظم و ابوالفضل خوش منش. (۱۳۹۱). تفسیری تاریخی از یهود بر اساس قرآن کریم. کتاب قیم، ۲ (۳)، پیاپی: ۶، ۷-۲۹.
- شلبی، احمد. (۱۹۹۷). مقارنه بین الادیان (الیهودیه). مکتبه النهضة المصریه.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۶۸). مفاتیح الاسرار و مصابیح الابار. مرکز انتشار نسخ خطی.
- شیخو، رزق الله بن یوسف بن عبد المسیح. (بی تا). النصرانیة و آدابها بین عرب الجاهلیة. بی نا.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- صوله، عبدالله. (۲۰۰۷). الحجاج فی القرآن من خلال أهم خصائص الاسلوبیه. دار الفارابی.
- ضیف، شوقی. (۱۴۲۷). تاریخ الأدب العربی. ذوی القربی.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. فضل الله یزدی طباطبایی (مصحح). ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۲). جامع البیان عن تاویل آی القرآن. دار الهجر.
- طبری، محمد بن جریر. (بی تا). تاریخ الامم و الملوک. دار التراث.
- عربی، رجا عبد الحمید. (۲۰۰۶). سفر التاریخ الیهودی. دار الأوائل.
- عهد جدید. (بی تا). ترجمه فارسی. بی نا.
- عهد عتیق. (بی تا). ترجمه فارسی. بی نا.
- فتاحی زاده، فتحیه؛ ذاکری، مرضیه و بخشعلی سلطانی، حسین. (۱۳۹۵). تبیین تحلیل رابطه متن و مخاطب در پیام های قرآن. کتاب قیم، ۶(۲)، پیاپی: ۱۵، ۴۹-۷۲.

- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. دار إحياء التراث العربی.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- کلباسی اشتری، زهرا. (۱۳۹۷). نظریه نزول پیوسته آیات در سوره‌های قرآن کریم. رساله دکتری. گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه اصفهان.
- مانزلو، آلن. (۱۳۹۴). واساخت تاریخ. مجید مرادی سه ده (مترجم). پژوهشکده تاریخ اسلام.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون. سید بن عبدالمقصود عبدالرحیم (محقق). دار الکتب العلمیة.
- المرعی، عبد الرحمن. (۲۰۱۵). اهل کتاب فی القرآن الکریم. الان ناشرون و موزعون.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۲). تاریخ قرآن. سمت.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار إحياء التراث العربی.
- مهروش، فرهنگ. (۱۳۸۳). بنی اسرائیل. دائرة المعارف بزرگ اسلامی. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- نکونام، جعفر. (۱۳۸۵). جستاری در تاریخ‌گذاری قرآن. پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، ۱(۱)، ۲۵-۵۲.
- وات، مونتگمری. (۱۴۱۵). محمد فی مکه. عبدالرحمن عبدالله شیخ (مترجم). الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۱). اسباب نزول القرآن. کمال بسیونی زغلول (محقق). دار الکتب العلمیة.
- هَمَو، عبد المجید. (۱۴۲۵). الفرق و المذاهب اليهودية منذ البدايات. الاوائل.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق. (بی تا). تاریخ یعقوبی. دار صادر.

References

The Holy Quran

- Aghadoosti, Elham, Ahmadnejad, Amir, & Shekarani, Reza. (2024). Reconstruction of the Religious Space of Abyssinia in the Fifth Year of Prophethood Based on Surah Maryam. *Tarikh-e Islam va Iran*, 33(4), 35-61. [In Persian] <https://doi.org/10.22051/hii.2024.43647.2789>
- Aghadoosti, Elham, & Ahmadnejad, Amir. (2024). A Critical Approach to Crone's Method in the Article "How Did the Polytheists Make a Living?" Based on Historical Reconstruction. *Pajouhesh-haye Tarikhi*, 16(2), 41-56. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/jhr.2025.142473.2685>
- Alousi, Mahmoud bin Abdullah. (1995). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim wa al-Sab' al-Mathani* (edited by Ali Abdulbari Atiyah). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Arabi, Raha Abdulhamid. (2006). *Sifr al-Tarikh al-Yahudi*. Dar al-Awa'il. [In Arabic]
- Baghawi, Husayn bin Mas'oud. (2000). *Tafsir al-Baghawi*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Bauer, Thomas. (2004). *Insanity*. Encyclopaedia of the Qur'an. Brill
- Baydawi, Abdullah bin Umar. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Bell, Richard. (2003). *An Introduction to the History of the Qur'an* (edited by Montgomery Watt and translated by Baha'uddin Khorramshahi). Markaz Tarjomeh Qur'an Majid. [In Persian]
- Darwazah, Muhammad Izzah. (1964). *Asr al-Nabi wa Bi'yatuhu Qabl al-Bi'thah*. Dar al-Yaqzah al-Arabiyyah. [In Arabic]
- Darwazah, Muhammad Izzah. (1969). *Tarikh Bani Isra'il min Asfaruhum*. Al-Maktabah al-Asriyyah. [In Arabic]
- Darwazah, Muhammad Izzah. (2000). *Al-Tafsir al-Hadith: Tartib al-Suwar Hasab al-Nuzul*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Dayf, Shawqi. (2006). *Tarikh al-Adab al-Arabi*. Dhawi al-Qurba. [In Arabic]
- Fakhr Razi, Muhammad bin Umar. (2000). *Al-Tafsir al-Kabir*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Fattahi Zadeh, Fathiyeh, Zakeri, Marziyeh, & Soltani, Hossein Bakhshali. (2016). Analysis of the Relationship Between Text and Audience in Qur'anic Messages. *Ketab-e al-Qayyem*, 6(15), 49-72. [In Persian]
- Ibn Abi Hatam, Abdurrahman bin Muhammad. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Maktabat Nizar Mustafa al-Baz. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzi, Abdurrahman bin Ali. (n.d.). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Ashur, Muhammad bin Tahir. (2000). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir*. Mu'assasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Athir, Ali bin Muhammad. (2006). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Dar Sadir. [In Arabic]
- Ibn Atiyyah, Abdul Haqq bin Ghalib. (2001). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Duraiss, Muhammad bin Ayyub. (1988). *Fada'il al-Qur'an wa ma unzila min al-Qur'an bi-Makkah wa ma unzila bi-al-Madinah* (edited by Ghazwah Badir). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Hisham al-Himyari. (n.d.). *Al-Sirah al-Nabawiyyah*. Maktabat Muhammad Ali Sabih wa Awladeh. [In Arabic]

- Ibn Kathir, Ismail bin Umar. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Jabiri, Muhammad Abid. (2008). *Fahm al-Qur'an al-Hakim: al-Tafsir al-Wadih Hasab Tartib al-Nuzul*. Markaz Dirasat al-Wahdah al-Arabiyyah. [In Arabic]
- Jawad Ali. (2001). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-Arab Qabl al-Islam*. Dar al-Saqi. [In Arabic]
- Jeffery, Arthur. (1993). *Foreign Vocabulary in the Qur'an* (translated by Fereydoun Badraei). Toos. [In Persian]
- Kalbasi Eshtari, Zahra. (2018). "Theory of Continuous Revelation of Verses in Qur'anic Surahs". PhD dissertation. Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, University of Isfahan. [In Persian]
- Manzalu, Alan. (2015). *Deconstruction of History* (translated by Majid Moradi Se-Deh). Research Institute of Islamic History. [In Persian]
- Mawardi, Ali bin Muhammad. (n.d.). *Al-Nukat wa al-'Uyun* (edited by Sayyid bin Abdul-Maqsud Abdulrahim). Dar al-Kutub al. [In Arabic]
- New Testament. (n.d.). Persian Translation. n.p. [In Persian]
- Old Testament. (n.d.). Persian Translation. n.p. [In Persian]
- Pakatchi, Ahmad. (2012). *Methodology of History*. Imam Sadegh University. [In Persian]
- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad. (1985). *Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an*. Nassir Khosrow. [In Arabic]
- Qutb, Sayyid. (2004). *Fi Zilal al-Qur'an*. Dar al-Shurouq. [In Arabic]
- Sadeqi Tehrani, Muhammad. (1986). *Al-Furqan fi Tafsir al-Qur'an bi-al-Qur'an wa al-Sunnah*. Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Shahristani, Muhammad bin Abdulkarim. (1989). *Mafatih al-Asrar wa Masabih al-Abrar*. Markaz Intishar Nusakh Khatti. [In Arabic]
- Shaker, Mohammad Kazem, & Khosh Manesh, Abolfazl. (2012). A Historical Interpretation of Judaism Based on the Holy Qur'an. *Ketab-e al-Qayyem*, 2(6), 7-29. [In Persian]
- Shalabi, Ahmad. (1997). *Comparative Religion (Judaism)*. Maktabat al-Nahdah al-Misriyyah. [In Arabic]
- Shaykhoul, Rizqallah bin Yousuf bin Abdulmasih. (n.d.). *Al-Nasraniyyah wa Adabuha bayna Arab al-Jahiliyyah*. n.p. [In Arabic]
- Sula, Abdullah. (2007). *Al-Hijaj fi al-Qur'an min Khilal Aham Khisas al-Aslubiyah*. Dar al-Farabi. [In Arabic]
- Suyouti, Abdurrahman bin Abi Bakr. (2000). *Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (2001). *Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Qur'an*. Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (n.d.). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk*. Dar al-Turath. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an* (edited by Fadlullah Yazdi Tabataba'i). Nassir Khosrow. [In Arabic]
- Tabataba'i, Muhammad Husayn. (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Tawfiqi, Hossein. (2006). *Introduction to Major Religions*. SAMT. [In Arabic]
- Tha'alibi, Abdurrahman bin Muhammad. (1997). *Al-Jawahir al-Hisan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Thalabi, Ahmad bin Muhammad. (2001). *Al-Kashf wa al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Zamakhshari, Mahmoud bin Umar. (1987). *Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Zaydan, Jorji. (n.d.). *Tarikh al-Tamaddun al-Islami*. n.p. [In Arabic]